

מברכים על הרעה כשם שמברכים על הטובה *

משנה אחרונה במסכת ברכות, עוסקת בענינים שיש לתת להם משמעות מיוחדת כאשר אנו עוסקים במילי דהספד: "חייב אדם לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה".

משנה זו, ככל מסכת ברכות, עוסקת בעניני ברכות, וכבר קדמו לה שתי משניות העוסקות בדינים מיוחדים, בברכה על בשורות טובות ועל שמועות רעות. במשנה ב' למדנו: "על הבשורות הטובות אומר ברוך הטוב והמטיב, ועל שמועות רעות אומר ברוך דיין אמת". במשנה ג' מופיע דין נוסף: "מברך על הרעה מעין הטובה ועל הטובה מעין הרעה". ביאור הדין של 'על הרעה מעין הטובה' מפורש בגמרא: "כגון שצפו מים על ארצו ושטפו תבואתו של שגה זו, או אע"פ שרוו מים את פני האדמה ונעשית השדה משובחת לשנים הבאות, או כגון שהביאו סחף של אדמה פוריה לאדמתו". זו 'על הרעה מעין הטובה' — הוא אמנם יודע בשכלו, שהדבר יביא לו תועלת בשנים הבאות, אבל עכשיו הוא עומד במצב קשה, שאין לו יכול לשנה זו. וגם במקרה כזה, שברי לו שתצמח טובה מן השיטפון, מברך 'דיין אמת', מפני שעכשיו היא רעה.

במשנתנו מפורש, "חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה", והגמרא תמזה על כך, כי הפשטות של המשנה הזאת היא — חייב לברך על הרעה ממש כשם שמברך על הטובה דהיינו הטוב והמטיב. וזה לא ייתכן, כי זה נגד מה שנאמר במשנה הקודמת. והגמרא שנאלת: "והתנו, על בשורות טובות אומר הטוב והמטיב ועל בשורות רעות אומר ברוך דיין אמת, אמר רבא לא נצרכה אלא לקבולינהו בשמחה" (כלומר את ברכת 'דיין אמת'). ומוסיפה משנתנו דין שאינו מבואר במשניות הקודמות, שחובה לאומרה בשמחה. מגין יודעים זאת? אומרת המשנה, שנאמר "ואהבת את ה' אלקיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך". וכפי שדורשת המשנה לקמן, מתחייב מזה, שמברכים על הרעה כשם שמברכים על הטובה, דהיינו שמברכים על הרעה בשמחה.

וממשיכה המשנה ודורשת: "בכל לבבך בשני יצריך ביצר טוב וביצר רע". יש בראשונים כמה הסברים לאהבת ה' 'בשני יצריך', הרמב"ם מבאר, בשעה שאדם כועס, בשעה שאדם נמצא במצב של עבירה, גם אז הוא מצווה באהבת ה'.

* דברים מתוך האזכרה שהתקיימה באלול תשל"ד בישיבה.

רבינו יונה מפרש בשתי דרכים: דרך אחת — עבודת יצר הטוב עשיית מצוות, עבודת יצר הרע שיכבוש יצרו הרע המתגבר עליו; דרך שניה — יצר הטוב שאדם עובד את בוראו במידת הרחמנות, ויצר הרע — יש באדם מדות שהן בעיקרן רעות, אבל לעתים מצווים גם בהן בעבודת ה', כמו מדת האכזריות שמצווים בה ביחס לאויבי ה'.

המקובלים בארו זאת בדרך אחרת. בספר התניא (ליקוטי אמרים, פ"ט) אנו מוצאים כי לבו של אדם הוא משכן לשתי נפשות, נפש אלקית ונפש בהמית. הנפש האלקית שממנה כל השאיפות לאהבת ה', והנפש הבהמית שממנה כל הכוחות הגופניים; זו שוכנת בימין וזו שוכנת בשמאל. אבל ייתכן מצב, שבו "אהבת ה'" כאש בוערת בלבו, כרשפי שלהבת להיות נכספה וגם כלתה נפשו בחשיקה וחפיצה לדבקה בו באינסוף ברוך הוא בכל לב ונפש ומאוד מעומקא דליבא שבחלל הימני שיהא תוכו רצוף אהבה מלא וגדוש עד שנתפשט גם לחלל השמאלי לאכפאי לסטרא אחרא... לשנותה ולהפכה מתענוגי עולם הזה לאהבת ה', כמו שכתוב בכל לבבך — בשני יצריך, והיינו שיעלה ויבא ויגיע למדרגת אהבה רבה וחיבה יתירה ממדרגת אהבה עזה כרשפי אש והיא הנקראת בכתוב אהבה בתענוגים להתענג על ה' מעין עולם הבא". אומר בעל התניא, כי יכול אדם להגיע לאהבת ה' שהיא נקראת אהבה בתענוגים, שהיא כה גדולה עד שבכוחה להפוך את הרע לטוב. אהבה זו מצויה תמיד בצדיקים גמורים, אבל גם כל אדם ואדם יכול להגיע אליה כשהוא עוסק בקריאת שמע ובתפילה, שהאהבה מתגברת מעבר לכל המחיצות עד שבכוחה להפוך את הרע לטוב.

"ובכל נפשך אפילו הוא נוטל את נפשך". שואל ר"מ אלשיך, אפילו הוא נוטל את נפשך? אפילו נוטלים את נפשך היה צריך לכתוב! כרבי עקיבא שבאו רומיים ליטול את נפשו. ומשיב ר"מ אלשיך, שהאדם צריך לדעת (וזהו שורש באהבה 'בכל נפשך'), שכל מה שבא עליו בא עליו מאת הקב"ה, ואם כן, כאשר נוטלים את-נפשו, לא הרומיים שולטים בנפשו, אלא הקב"ה נוטל את נפשו, ובכך נפשו מתעלה. "ובכל מאדך, בכל ממונך, דבר אחר בכל מדה ומדה שהוא מודד לך הווה מודה לו במאד מאד". כלומר גם על הרעה (שהיא בכלל בכל מדה ומדה) הווה מודה לו. זה יסוד הדרשה של הדין, שמברכים על הרעה כשם שמברכים על הטובה, שבכל מדה ומדה שהקב"ה מודד לך הווה מודה לו במאד מאד. דבר זה מובן מאלי, כאשר הקב"ה מודד לאדם מדה טובה הוא מרגיש את הצורך להודות במאד מאד. באה התורה ואמרה 'בכל מאדך', בכל מדה ומדה שהוא מודד לך. ולכן מברכים על הרעה כשם שמברכים על הטובה (בגמרא יש על כך עוד דרשות).

החסבר לדין זה מבואר על פי שני יסודות.

א. אדם צריך להאמין שכל מה שבא לו, בא לו מאת הקב"ה, והקב"ה מקור כל הטוב והוא ברא את העולם בטובו. התפשטות טובו היא למעשה בריאת העולם, אלא שמפני הסיבות אשר גזרה חכמתו יתברך העולם בנוי בצורה של העלם שבו כביכול יש טוב נפרד ויש רע נפרד. אבל הרע הזה איננו ח"ו רשות לעצמו, הוא נברא מתוך

מטרה והסתכלות של הטוב ב"ה, וכל דבר שבא מן הקב"ה שהוא הטוב האמיתי, אין ספק (גם אם אין אנו מבינים) שהוא נוצר במידת טובו יתברך.

ב. הכל הולך ומתעלה אל הטוב (וזאת כתוצאה מן היסוד הראשון), כלומר כל הרעה הקיימת, כל ההסתר הזה, הוא זמני, מפני שכל העולם כולו הוא תהליך של שיבה אל הקב"ה שישתלב ויגיע לשלמות גלויה שתיראה בזמן הגאולה השלמה. ידיעה זו היא המלמדת אותנו, שבאמת רק הטוב הוא הדבר היחיד הקיים וכל השאר הוא הסתר זמני, ובאמת במסכת פסחים דף נ נאמר: "והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד, אטו האידנא לאו אחד הוא? (האם עכשיו אינו אחד?) אמר רב אחא אמר רבי חנינא, לא כעוה"ז עוה"ב. העוה"ז, על בשורות טובות אומר הטוב והמטיב, ועל בשורות רעות אומר ברוך דיין אמת. לעוה"ב כולו הטוב והמטיב". כפשוטו, וכמו שרש"י מבאר, בעולם הבא כולו הטוב והמטיב, מפני שאין שם בשורות רעות. אך יש בזה עוד יסוד, כי בהסתכלות באספקלריה השלימה שיגיעו אליה בעולם הבא על כל מה שבעולם הזה, יראה כיצד הגיע הכל לייעודו הטוב, ויראה שגם דברי העולם הזה שברכו עליהם 'דיין אמת', ברכתם האמיתית היא 'הטוב והמטיב'. אלא במדרגה שאנו נמצאים בתכונת היותנו נבראי החיים, יש מה שבעינינו נראה כרע ויש מה שבעינינו נראה כטוב, ויש ההכרה העליונה שבעצם גם מה שנראה רע הוא טוב. וכך מבאר הרב ב'עולת ראיה' על הקטע הזה של ברכת דיין האמת: "חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה, יקבלגה בשמחה. בטול הרגש עד שלא יבחין בין טובה לרעה, ולא יעריך כלל את ערך עצמותו הפרטית בזה, אינה ממעלת הנפשות * ולא זוהי התעודה הראויה לאיש המעלה. כ"א ידוע ידע האיש המשכיל את הטוב ואת הרע, את נעם החיים ואת מגרעת מחסור הרע גם שבחיי ההווה לכל פרטיהם ויעריכם בערכם הראוי. לכן תקנו שתי ברכות נפרדות, ברכת דיין האמת על הרעה וברכת הטוב והמטיב על הטובה, מפני שזוהי המעלה הנדרשת מאדם, שידע ויעריך את החסרון שברע ואת החיוב שבטוב. אמנם ידע שיותר מכל אלה באין ערוך הוא הטוב האלוקי והיושר המלא של ההנהגה העליונה שראוי להמסר אליה בכל לב ונפש".

ולכן, כפי שהוא מבאר, אמנם מברך 'דיין האמת' אבל מברך בשמחה מתוך ידיעתו את הטוב האלקי שהוא מעל לכל הידיעות והרגשות. בעולם הבא הדרגה תהיה כה גבוהה, עד שבאמת לא יהיה צורך בהבחנה הזאת — כולו יהיה 'הטוב והמטיב', תהיה התאחדות של ההכרה של הטוב האלקי עם כל מה שמרגישים. אך בעולם הזה שתי ברכות הן. ויש כאן עוד דבר, כי באמת מפורש בהרבה מקומות שלעתיד לבוא היצר הרע בטל, אם כן, גם מה שביארנו תחילה במה שנאמר 'אהבת את ה' אלקיך בכל לבבך, בשני יצריך', באותה התגברות של האהבה שמהפכת את הרעה לטובה, ושהיא באמת החובה בקריאת שמע, שאדם יגיע להתפשטות עצומה של אהבת הקב"ה עד ביטול

* לכאורה אפשר היה לחשוב, שהעילוי צריך ואפשר להגיע אליו בעולם, שאדם בעולם יראה ראייה עליונה לחלוטין, בצורה שלא ירגיש כלל את הרע, אך באמת זה אי אפשר וזה אינו ממעלת הנפשות.

הטוב והרע — היא באמת אותה דרגה שלעתיד לבוא, שבה בכלל אין טוב ורע ואין יצר הרע, 'בכל לבבך' בשלימות אצל כולם ו'בכל נפשך' בשלמות אצל כולם. במשנתנו זה גם הדין הפשוט. למה באמת מברך על הרעה מעין הטובה 'דיין אמת', הוא הרי יודע שעתידי לצמוח לו בשנה הבאה יותר — אדמתו היתה אדמה בינונית ועכשיו עידית. אך חכמים למדונו, כי אם נסתכל על העתיד מבחינת העתיד אין בכלל מקום לברכת 'דיין האמת', כל ברכת 'דיין האמת' נתקנה על ההסתכלות בהווה, כפי שהיא.

עוד נאמר במשנה כאן: "לא יקל אדם את ראשו כנגד שער המזרח שהוא מכוון כנגד בית קדשי הקדשים". יש מצוה בתורה ו'מקדשי תיראו', מצות מורא מקדש, ובמשנה זו מגויים כמה דינים של מורא (וכבר העירו על כך מדוע דווקא במשנתנו עוסקים בדין זה). וביאור המשנה הוא, כי השערים לכיוון מזרח היו מכוונים בדיוק זה מול זה, כך ששער המזרח מכוון כנגד קדשי הקדשים. השער שבמשנתנו, שלפי הרמב"ם הוא שער העזרה ולפי רש"י שער הר הבית, שהוא מכוון כנגד שער העזרה, ושער עזרת נשים גם מכוון ממולו ושער ההיכל מכוון בדיוק ממולם, וכן גם לגבי שער האולם שהיה גם כן מכוון מולם וכן פתח קדש הקדשים. לכן לא יקל אדם ראשו כנגד שער המזרח, מפני שהוא מכוון כנגד קדשי הקדשים.

"לא יכנס להר הבית במקלו ובתרמילו ובפונדתו ובאבק שעל רגליו ולא יעשנו קפנדריא". דין זה ביחס לחלק השני של המשנה — נוהג בזמן הזה — מבוסס בפשטות על ההלכה הפסוקה, שקדושה ראשונה קדשה לשעתה וקדשה לעתיד לבוא. יש אומרים, שגם לפי הראב"ד, שלא קדשה לעתיד לבוא, מורא מקדש קיים. על כל פנים דין זה נוגע לשטח מסויים בזמננו. והנה בדין "כנגד שער המזרח" כתוב בגמרא, שבזמן שהבית קיים נוהג מן 'הצופים' פנימה. כלומר, אדם הרואה את המזרח מכוון הר הצופים חייב לא להקל ראשו. אבל כאמור, זה דווקא בזמן הבית וצריך עיון מה הדין בזמן הזה, כי אפשר שאף על פי שאינו נוהג מן הצופים נוהג כנגד שער המזרח בסמוך. והנה אם ננסה לשפוט על פי הסברה, מה דין שער המזרח לאחר שחרב הבית, לכאורה יש מקום לומר שכל הרואה את השטח של מקום קדש הקדשים, או כל העומד כנגדו מכל כוון שהוא — לא יקל ראשו (ולאו דווקא העומד במזרח). או אפשר בדרך אחרת, כי אף על פי שאנו אומרים, שקדושה ראשונה קדשה לשעתה וקדשה לעתיד לבוא, יש דיון, האם הדבר נאמר גם על עצם הבית. למשל כתוב בתורה: "ואל יבא בכל עת אל הקדש מבית לפרכת", אף על פי כן נראה, כי כהן שייכנס בזמן הזה כשאינו פרוכת באמת אינו עובר, כי סוף סוף לא עבר ונכנס מבית לפרוכת. כיוצא בזה גם אם מקריבים, אף על פי שאין בית, צריך מובח להקריב ואי אפשר להקריב על הרצפה, כי אין די בקדושה שקדשה לעתיד לבוא לעשות את הבלתי בנוי כבנוי. וכן בחטאות פנימיות אף שבחוץ מקריבים אף על פי שאין בית, חטאות הפנימיות אי אפשר להביא, מפני שאין לאן, ולגבי חטאות הפנימיות שאי אפשר להביא — הדין דומה לסתם קרבן בלי מזבח. כיוצא בזה יש אפשרות להוכיח, שבאמת בזמן הזה אין קדש הקדשים במלא חוקפו (ויש פנים לכאן ולכאן בפוסקים). ואם כך, הבא

מכל צד שהוא, אין לו בזמן הזה דין 'לא יקל ראשו כנגד שער המזרח', שהרי אין לנו בזמן הזה קודש הקדשים, ומכל מקום לחלק בין מזרח לשאר רוחות אין טעם כלל. והנה כאשר למורא מקדש בתוך הר הבית יש במשנה דינים, כי הר הבית הוא שטח מסויים שאפשר להגדירו על המפה, ת"ק אמה על ת"ק אמה. העזרה גם היא שטח מסויים, קפ"ז אמה על קל"ה אמה, ואפשר להגיד גם מה דיניה. אבל דין השער לכאורה אין שייך בזמן הזה כלל. אבל הרמב"ם בהלכות בית הבחירה בפרק שביעי אומר: "אע"פ שהמקדש היום חרב בעוונותינו הרבים, חייב אדם במוראו כמו שהיה נוהג בו בבניינו. לא יכנס אלא למקום שמותר להכנס לשם, ולא ישב בעזרה (כאמור אפשר לסמוך מקומות אלו) ולא יקל ראשו כנגד שער המזרח שנאמר: את שבתותי תשמורו ומקדשי תיראו, מה שמירת שבת לעולם אף מורא מקדש לעולם, שאע"פ שחרב בקדושתו הוא עומד". וקשה, דסוף סוף אין היום שערים ובמה מיוחס המזרח יותר? בסוף מסכת מכות מובא מעשה: רבן גמליאל ור' יהושע ור' אלעזר ור' עקיבא היו מהלכין בדרך, "כיוון שהגיעו להר הצופים קרעו בגדיהם, כיוון שהגיעו להר הבית ראו שועל שיצא מבית קדשי הקדשים, התחילו הן בוכים ור"ע מצחק. אמרו לו, מפני מה אתה מצחק? אמר להם, מפני מה אתם בוכים? אמרו לו, מקום שכתוב בו והזר הקרב יומת ועכשיו שועלים הלכו בו ולא נבכה? אמר להן, לכך אני מצחק, דכתיב ואעידה לי עדים נאמנים את אוריה הכהן ואת זכריה בן יברכיהו. וכי מה ענין אוריה אצל זכריה, אוריה במקדש ראשון וזכריה במקדש שני? אלא תלה הכתוב נבואתו של זכריה בנבואתו של אוריה. באוריה כתוב, לכן בגללכם ציון שדה תחרש וגו' ובזכריה כתוב, עוד ישבו זקנים וזקנות ברחובות ירושלים, עד שלא נתקיימה נבואתו של אוריה הייתי מתיירא שלא תתקיים נבואתו של זכריה, עכשיו שנתקיימה נבואתו של אוריה בידוע שנבואתו של זכריה מתקיימת. בלשון הזה אמרו לו, עקיבא נחמתנו, עקיבא נחמתנו".

והנה הם קרעו בגדיהם, וברור שכך נהג גם ר' עקיבא, ראשית, כי בגמרא מפורש "קרעו בגדיהם", ושנית, מפני שזה דין גמור המוזכר בש"ס ובפוסקים "הרואה חייב לקרוע". ואחרי שקרעו בגדיהם הם בוכים והוא משחק, והוא פלא. אבל באמת הוא שוחק, משום שהוא רואה בעיניו את העתיד, כי הוא הגיע לדרגה כה גבוהה עד שבעיניו העתיד הטוב כהוה.

הרב בעולת ראי' ח"ב, במאמר על שיר השירים, אומר: "ר"ע משחק כשרואה שועל יוצא מבית קדשי הקדשים מפני שבנפשו הענקית העתיד הרחוק נצב כהווה. את ר' עקיבא המלא צהלה לקול המונה של רומי, מפני שהאהבה האלוקית הנובעת מעומק חכמת ליבו הנפלאה הורתהו עד כדי מלא ציור חי, כי רומי ואליליה כליל תחלוף ואור ציון לעד יורת. האהבה בתענוגים (מושג האהבה בתענוגים נתבאר לעיל בשם התניא כאהבה המהפכת רע לטוב) למחזה העתיד הודאי מלאה כ"כ את לבבו הטהור עד כי לא הניחה לו מקום גם לאנחת לב על ההווה המרעיד שהכירו רק כעב קל על פני החמה הברה בשחקים". ר' עקיבא קיים כדין משנתנו את החובה לקרוע, אבל ברוחו הוא כבר רואה את הבית העתיד בנוי. והנה מורא מקדש בזמן הזה ודאי אינו רק הכבוד שיש לנהוג

באתר היסטורי, אלא יש קדושה גם בהווה, ויותר מזה יש תיאור חי בלב המשכיל של הבניין העתידי להיבנות. וכאשר אדם עומד במקום של שער המזרח, אמנם אין שער ואין מבנה של קודש הקדשים, ואין רואים דבר. אף על פי כן, לא יקל את ראשו כנגד שער המזרח, לא משום שיש לשטח השער קדושה כמו של הר הבית או כמו שלעזרה, שאסור לשבת בה, אלא מפני שהשער מכוון כנגד מה שאינו נראה ואינו קיים. אבל בעיני רוח של אדם צריך להצטייר הדבר כאילו הוא קיים. ואם לא עד דרגת השמחה של ר' עקיבא, — לפחות עד דרגת היראה, שלא ינהג קלות ראש כנגד שער המזרח, מפני שצריך לצייר בעיניו את הבית העתידי כאילו קיים בהווה.

"כל חותמי ברכות שבמקדש היו אומרים מן העולם". בבית המקדש נוסח הברכות בתפילת שמונה עשרה היה שונה מן הנוסח שלנו. בבית המקדש לא ענו 'אמן', כי 'אמן' היא תהילה קצרה מדי, שכן אמרו את השם המפורש, ומי ששומע ברכה בשם המפורש צריך לענות 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' (כסדר העבודה בוידוי של יום הכיפורים), ותיקנו באופן דומה גם את הברכה. אדם המברך אומר — 'בא"ה מן העולם מגן אברהם' 'בא"ה מן העולם מחייה המתים', והעונה אומר בשכמל"ו; המברך אומר 'מן העולם' והעונה עונה 'לעולם ועד', בלשון עתיד.

"משקלקלו המינים שהיו אומרים אין עולם אלא אחד, התקינו שהיו אומרים מן העולם ועד העולם", כלומר המברך עצמו מדגיש לשון עתיד ואומר 'בא"ה מן העולם ועד העולם מגן אברהם' (וכן שאר ברכות). משנה זו גם היא מדגישה את הצורך של הראייה הכוללת של העבר והעתיד, שבעצם, כשעוסקים בברכה בעולם אנו עוסקים בדבר שהוא ברכת הקב"ה מתחילה ועד העולם, שהדבר עתיד להתעלות אליו. וכאן הוא רק שלב מעבר שכולו נמצא מן הקב"ה ואל הקב"ה.

"והתקינו שהיה אדם שואל את שלום חבירו בשם". על מנת להדגיש את שם ה' הנמצא בכל דבר, התקינו שכשאדם אומר שלום לחברו אומר לו 'ה' עמך'.

יש בדינים אלו שתי שאלות. א. בתחילה אמרו 'מן העולם' ואחר כך 'מן העולם ועד העולם', והרי אין בית דין רשאי לבטל בית דין חברו? אבל באמת יש תנאים שבהם מותר הדבר משום עת לעשות לה', כמו שיתבאר בהמשך המשנה. ב. אמירת שלום בשם — אמירת ה' צריכה להיות באימה וביראה, ובנקיטת ידים. לפני התפילה צריכים להקפיד ליטול ידים, וצריכים להקפיד על נקיטת המקום מבחינות שונות וביראה, כי מצוה לירא את שם ה'. ואם כן, תקנה כזאת היא בעצם תקנה שיש מקום להסתייג ממנה, יש בה מעין סכנה שכל אדם יאמר לחבירו את שם ה', בלא הכנה ראויה. אומרת המשנה 'משום עת לעשות לה' — הצורך שחכמים ראו להדגיש תחולה של שם שמים על כל דבר ודבר. למדו זאת משני פסוקים לגבי בועז וגדעון, שנאמר: "והנה בעז בא מבית לחם ויאמר לקוצרים ה' עמכם ויאמרו לו יברכך ה'", ואומר: "ה' עמך גבור החיל". אם לא תרצה ללמוד מבוועז, הרי גם

המלאך אמר זאת, ואם תאמר שהמלאך אינו ראייה, שהרי ודאי הוא אומר את ה' ביראה, הרי נאמר: "אל תבוז כי זקנה אמן". מבארים שם, אל תבוז את התקנות הראשונות כי הם געשו בשיקול דעת, ואם בועז שהיה אב בית דין (אבצן זה בועז) תיקן זאת, הרי יש לכך בסיס. הבסיס מובא הלאה במשנה.

"עת לעשות לה' הפרו תורתך, ר' נתן אומר הפרו תורתך עת לעשות לה'". כלומר משום שהפרו תורתך — עת לעשות לה'. מבואר כך, שכאשר מגיעים למצב של עת לעשות לה', מותר להפר את התורה, בין אם המדובר בשינוי נוסח הברכה, ובין אם המדובר באמירת שלום, ואם לדברים אחרים. הפרת תורה אנו מכירים בכמה בחינות. מה שכתוב כאן, — שאלה של הדקדוק ביראת הזכרת ה' — שינוי נוסח הברכות. יש גם הפרת תורה, שבתנאים מסויימים מגיעים אליה, זה ביטול של תלמוד תורה בשיבות, ויותר מזה במיתתן של בני תורה — בהסתלקותם מבינינו. ל'עת לעשות לה' יש ביטויים שונים גם בהתאם לזמנים. כאשר קמים אויבים לכלות את עם ה' הרי 'עת לעשות לה'; כאשר קמים אויבים על מנת לקחת את הארץ הקדושה, את ארץ ה', הרי זה מצב שבו 'עת לעשות לה'; וכאשר שמו של הקב"ה מחולל בגויים, כאשר שמו אינו מקודש מספיק בינותינו זו 'עת לעשות לה'; עשיה לשם ה', הבאה לידי ביטוי מיוחד בקידוש ה' הגדול והנורא שהביאו בנינו תלמידינו, תלמידי הישיבה ותלמידי הישיבות האחרות במלחמה זו.

כאשר אנו בוחנים את הדבר מבחינת הטוב האלקי הכולל, נראה בחוש, כיצד הדבר הזה מתמוג עם שאיפת הבריאה כולה לכבוד ה', אכן, 'הפרו תורתך, משום עת לעשות לה'.